

❧ "מי שלא ראה" - ירושלים ואלכסנדריה ❧

הביטוי התלמודי "מי שלא ראה... לא ראה... מימיו", כגון: "מי שלא ראה שמחת בית השואבה, לא ראה שמחה מימיו" (סוכה נ"א, א'), בא לתאר תופעות או אירועים מיוחדים במינם.

ביטוי זה מופיע בספרות חז"ל בהקשר לשישה עניינים: שלושה מהם נוגעים לירושלים שבימי הבית השני, ומעניין הוא שהשלושה האחרים הם בהתאמה לראשונים ומתייחסים ליהדות אלכסנדריה שבאותה תקופה.

צמד העניינים הראשון מתייחס לאנשים שבשני המקומות, השני – למקומות התפילה שבהם, והשלישי – לתיאור הערים ירושלים ואלכסנדריה.

מה ראו חז"ל לשבח את יהודי חוץ-לארץ, ובמיוחד את יושבי אלכסנדריה, שעברו על איסור-תורה של ישיבה במצרים?¹ ומה ראו עוד לפאר את המקדש שנבנה במצרים ובו הוקרבו קורבנות – במקום בו לא בחר ה'?

זאת ועוד: השתמשו כלפיהם בביטוי המיוחד בו תיארו את שמחת בית-השואבה, בית-המקדש וירושלים.

נפתח בדברי רקע על יהדות מצרים שבאותה תקופה, נציין את השימושים אצל חז"ל בביטוי "מי שלא ראה" ונדון בשאלות שהועלו.

הישוב היהודי במצרים

ראשיתו של הישוב היהודי במצרים נזכר במקרא בזיקה לימי הבית הראשון. תחילה בימי חזקיהו מלך יהודה במסגרת כריתת ברית עם מצרים, בניגוד לדעתו של ישעיהו הנביא², ומאוחר יותר בירידת יוחנן בן-קֶרַח ושארית פליטת יהודה למצרים בניגוד לנבואת ירמיהו³.

רידות נוספות של יהודים למצרים נזכרות באגרת אריסטיאס (המתארת את מהלך תרגום התורה ליוונית במצרים בימי תלמי השני, 274–285 לפנה"ס), והן

1 שמות י"ד, יג; דברים י"ז, טז; דברים כ"ח, סח.

2 ישעיהו ל"א, א.

3 מל"ב כ"ה, כו; ירמיהו מ"א, טז – מ"ד, ל.

התרחשו בתקופות הבבלית, הפרסית וההלניסטית⁴. באחרונה שבהן העביר המלך תלמי הראשון (312 לפנה”ס) חיילים יהודים למצרים כדי להגן על גבולה הדרומי. הם הקימו מושבה באי יב בנהר הנילוס באזור אסואן שבדרום מצרים, בנו שם מקדש והקריבו בו קורבנות. בסכסוך עם שכניהם המצרים נחרב המקדש ויושבי האי הצטרפו אל הקהילה היהודית באלכסנדריה. רוב יהודי מצרים בתקופה ההלניסטית התגוררו באלכסנדריה, בה היו למעלה ממיליון תושבים, והיהודים אכלסו שניים מחמשת רבעי העיר.

בין השנים 170–154 לפנה”ס בנה הכוהן הגדול חוניו (הרביעי), מצאצאי שמעון הצדיק את מקדש-חוניו (מנחות ק”ט, ב’). המקדש נבנה בלאונטופוליס בחלקה הדרומי של דלתת הנילוס, בדמות בית המקדש שבירושלים והקריבו בו קורבנות. מקדש זה נהרס בשנת 73 לסה”נ בהוראת הקיסר אספסיאנוס. בתקופה הרומית הצטרפו יהודי מצרים ל”מרד התפוצות” – בו התקוממו גם יהודי קירנאיקה (לוב של ימינו) וקפריסין כנגד הקיסר טריאנוס בשנים 115–118 לסה”נ, עקב כך הושמדו כ-90% מיהודי מצרים. טרגדיה זו נזכרת אצל חז”ל⁵.

על יחסם המיוחד של חז”ל ליהדות אלכסנדריה ניתן ללמוד מן הדמיון שערכו בין ירושלים לבין אלכסנדריה בשימושם בביטוי ”מי שלא ראה”.

א. תיאור שמחת בית השואבה וכבודם של יהודי מצרים

שמחת בית השואבה, שהייתה בבית-המקדש בימי חג הסוכות סימלה את שיא השמחה שאדם יכול לזכות לה בחייו. נטלו בה חלק אנשים מכל רובדי העם והיא לוותה בשירה ובריקודים, בכלי נגינה ובאבוקות של אור. תיאורה של שמחה זו מפורט במסכת סוכה דפים נ-נג ומתומצת על-ידי חז”ל במילים:

”מי שלא ראה שמחת בית השואבה, לא ראה שמחה מימיו”⁶.

ומנגד, תיארו חז”ל את הישוב היהודי באלכסנדריה במילים:

”וישראל שנשארו במצרים הלכו לאלכסנדריא והיו בה עד שפרו ורבו והעמידו בה

4 אברהם כהנא, הספרים החיצוניים, כרך ב, הוצאת מסדה תשט”ז (1956), אגרת אריסטיאס, עמ’ כד-כה; פרטי המלכים מתוך הפירוש של א. כהנא; בבל – סביר להניח שזו ירידת יוחנן בן-קרח, פרס – בימי המלך כמבושי בן כורש, 525 לפנה”ס, הלניסטית – בימי המלך תלמי הראשון במצרים, 312 לפנה”ס).

5 מכילתא, מסכת דויהי בשלח, פרשה ב, מהדורת הארוויטץ-רבין עמ’ 90, הקיסר נקרא: טורנינוס; פירוט האירוע בירושלמי סוכה פ”ה, ה”א, הקיסר נקרא: טרוגינינוס, וכן באוצר-המדרשים (איז”נשטיין) ד”ה עשר גלויות עמ’ 434, הקיסר נקרא: טרוגינינוס; יום שמחה שנקבע לציון מותו – י”ב אדר, מגילת תענית.

6 סוכה נא, ע”א-ע”ב; ירושלמי סוכה פ”ד ה”ו.

אלפים ורבבות, וכל מי שלא ראה בכבודם, לא ראה כבוד מימיו".

ב. תיאור מקומות התפילה: בית-המקדש ודיופלוסטון של אלכסנדריה

בית המקדש הינו המקום הקדוש והמפואר של עם-ישראל. עליו אמרו חז"ל: "מי שלא ראה בית-המקדש בבנינו, לא ראה בנין מפואר מעולם" (סוכה נ"א, ב'). בהמשך מובא: "מאי היא" (מה הוא)? "אמר אבבי ואיתמא רב חסדא: זה בנין הורדוס". והגמרא ממשיכה בתיאור יופיו והדרו של בית-המקדש⁸.

לאחר מכן מובאת הברייתא הבאה: "תניא: רבי יהודה אומר: מי שלא ראה דיופלוסטון (=בית הכנסת הגדול) של אלכסנדריה של מצרים, לא ראה בכבודן של ישראל"⁹.

בהמשך מובא תיאורו של בית כנסת זה תוך ציון מספרים גדולים עד כדי הפרזה: "כמין בסילקי גדולה (=בנין מלכותי) הייתה, סטיו לפנים מסטיו (=שדרת עמודים לפנים משדרת עמודים), פעמים שהיו בה שישים רבוא על שישים רבוא, כפליים כיוצאי מצרים. והיו בה שבעים ואחת קתדראות (=כסאות) של זהב כנגד שבעים ואחד של סנהדרין גדולה, כל אחת ואחת אינה פחותה מעשרים ואחד רבוא ככרי זהב. ובימה של עץ באמצעיתה, וחזן הכנסת עומד עליה והסודרין (=כעין דגלים) בידו. וכיון שהגיע לענות אמן – הלה (=השמש) מניף בסודר, וכל העם עונין אמן". עקב גודלו של המקום לא יכלו לשמוע את הברכות בשעה שנאמרו.

ג. תיאור הערים: ירושלים ואלכסנדריה

על ירושלים אמרו חז"ל: "מי שלא ראה ירושלים בתפארתה, לא ראה כרך נחמד מעולם" (סוכה נא, ע"ב). וגם על אלכסנדריה אמרו: "מי שלא ראה בכבודה של אלכסנדריה של מצרים, לא ראה כבוד מימיו". המדרש ממשיך לתאר את משמעות כבודה של אלכסנדריה: "שהיו שבעים קתדראות של זהב... והיו שם כהן גדול ומזבח ומקריבי קרבן ומפטמי הקטרת ומעריכי לחם הפנים, ובעלי ממונות ובעלי כוח, ובתי כנסיות ובתי מדרשות עד אין מספר"¹⁰.

7 אוצר המדרשים (אייזנשטיין) ד"ה עשר גלויות עמ' 434.

8 ראה גם בבבא בתרא ד, ע"א.

9 מקבילות: תוספתא סוכה ד, ו (המקום נקרא: דפלוסטון); ירושלמי סוכה פ"ה ה"א (המקום נקרא: דפלי איסטבא).

10 אוצר המדרשים (אייזנשטיין) ד"ה עשר גלויות עמ' 436.

קירוב רחוקים

חז”ל נקטו כלפי יהדות אלכסנדריה בשיטה החינוכית: ”לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת” (סוטה מז, ע”א). מחד-גיסא, חז”ל השתמשו כלפיה בביטוי שלא השתמשו כלפי שום מקום אחר פרט למקדש ולירושלים ובכך הפגינו יחס אוהד ליהדות מצרים, למרות איסור ההתיישבות במצרים ואיסור הקרבת קורבנות מחוץ לבית-המקדש. הסבר לכך ניתן לייחס לעובדה שאלכסנדריה דאז הייתה מרכז התרבות ההלניסטית (השני אחרי אתונה), וסכנות ההתייוונות וההתבוללות בה היו גדולות. חז”ל רצו לשמור על קשריה של גולה זו עם ארץ-ישראל וכך לתרום לשימור צביונה היהודי. נציין שבסוף ימי הבית השני חי באלכסנדריה הפילוסוף היהודי פילון האלכסנדרוני (20 לפנה”ס–50 לספירה) אשר כתב את חיבוריו ביוונית. מאידך גיסא, חז”ל לא התעלמו מאיסור הישיבה במצרים והסבירו את הפגיעות ביהודי מצרים כנובעות מהאיסור שעליו עברו, כמובא במכילתא:

”בשלושה מקומות הזהיר המקום לישראל שלא לשוב מצרים, שנאמר ‘כי כאשר ראי אתם את מצרים היום לא תוסיפו לראותם עוד עד עולם’ (שמות יד, יג), ואומר ‘זה’ אמר לכם לא תוסיפון לשוב בדרך הזה עוד’ (דברים יז, טז), ואומר ‘זהשיבך ה’ מצרים באניות בדרך אשר אמרתי לך לא תוסיף עוד לראותה’ (דברים כח, סח), בשלושתם חזרו ובשלושתם נפלו.

הראשונה - בימי סנחריב, שנאמר ‘הוי היורדים מצרים לעזרה’ (ישעיהו לא, א).
השנית - בימי יוחנן בן-קרח, שנאמר ‘זהיתה החרב אשר אתם יראים ממנה, שם תשיג אתכם בארץ מצרים, והרעב אשר אתם דואגים ממנו, שם ידבק אחריכם מצרים ושם תמותו’ (ירמיהו מב, טז), והשלישית - בימי טורנינוס¹¹.

עדות לקשרי יהודי אלכסנדריה עם חכמי ארץ ישראל ובבל ניתן למצוא בספר מקבים ב’, א-ב, בו מתואר שיהודה המכבי ובית דינו שלחו שתי אגרות אל היהודים שבאלכסנדריה להודיעם על חג החנוכה. וכן באזכור ”אנשי אלכסנדריא” בתלמוד הבבלי ובמדרשים¹², בעיקר בסוגיה בניה סט, ע”ב הפותחת במילים: ”ת”ר שנים עשר דברים שאלו אנשי אלכסנדריא את רבי יהושע בן חנינא (חנניה)”. רבי יהושע, מראשי התנאים בדור השני (חי מאמצע המאה הראשונה עד המחצית של המאה השנייה לסה”נ), היה מפורסם בישראל ובאומות, לא רק כחכם מופלג בתורה אלא גם כמי ששלט בחוכמות שונות. פעמים רבות הגיע לרומא ונפגש עם הקיסר. במהלך נסיעותיו שהה באלכסנדריה ונפגש עם הקהילה היהודית, וגם עם החכמים

11 מכילתא, מסכת דויהי בשלח, פרשה ב, מהדורת הארוויטץ-רבין, עמ’ 90.

12 כגון: משנה חלה ד, י; משנה נגעים יד, יג; תוספתא שבת ב, ג; תוספתא נגעים ט, ט; שבת כו, ע”א; ב”מ קד, ע”א; ובמדרשי תנחומא וילקוט שמעוני.

הנוכריים אשר שאלוהו שאלות כפי שנמסר בסוגיה.

סיכום

הביטוי התלמודי "מי שלא ראה", המתאר את תמצית ההוויה היהודית בירושלים בימי הבית השני, שימש בקרב חז"ל לייעוד נוסף. מעבר לתיאור יופייה של יהדות אלכסנדריה, השתמשו בו חז"ל כדי לחזק את הקשר הרוחני שבין גולת מצרים לבין מרכז העם היהודי בירושלים.

ניתן לראות בכך את פתיחותם של חז"ל, שניסו לקרב במקום לבקר את יהודי מצרים על עוונותיהם. רק לאחר שיהדות מצרים ירדה מגדולתה בנסיבות טרגיות, הצביעו חז"ל על האיסורים שנעשו. סביר להניח כי חז"ל בפעולותיהם סייעו לקיום הרוחני של הקהילה היהודית באלכסנדריה, לפחות עד שזרח בה אורו של ר' סעדיה גאון, שהיה מגדולי חכמי היהדות במאות התשיעית והעשירית במצרים ובבבל.